

תוכן העניינים

ז	כללי התעתיק מערבית לעברית	
1	התפתחות חקר נשים ומגדר במזרח התיכון: תמונת מצב	דבר העורכות
7	חינוך נשים בין קהיר לאסתנבול בשלהי המאה התשע עשרה וראשית המאה העשרים	אילה גרינברג
27	אל-נְהַדָּה אל-נְסַאֲאִיה: הופעת תנועות נשים במזרח התיכון וביטוייה בעיראק	נוגה אפרתי
53	מגדר ושינוי חברתי: בית הדין השרעי וקופות היתומים ביפו ובחיפה בשלהי התקופה העת'מאנית	איריס אגמון
71	'דרך הררית': מסע מן האישי אל הקולקטיבי ביצירתה האוטוביוגרפית של פדוא טוקאן	מירה צורף
110	כמאליזם ופמיניזם: מאזן הפמיניזם הממלכתי בתורכיה בהנהגתו של אתאתורכ	רות ברזילי-לומברוזו
138	מהפריפריה למרכז השיח התרבותי: כיסוי הראש בתורכיה המודרנית של שנות השמונים	ענת לפידות-פירילה
156	נאדיה יאסין: מנהיגה אסלאמיסטית-פמיניסטית במרוקו	אמיר ויסברוד
178	זהות והשכלה של נשים בדואיות: כינון ופירוק זהויות שבטיות וממסדיות	פאטמה אחמד קאסם
202	דמות עלומה: פְּרַח'זַאד בשיירה ובקולנוע האיראניים – מסעות אל ה'אחר' ואל ה'אני'	אלדד פרדו

- 235 ליאורה הנדלמן-עבור אזרחיות 'העולם הנייד' מעצבות לעצמן בית: גלות ובית בנרטיבים האוטוביוגרפיים של אירשאד מנג'י ואזאר נאפיסי
- 252 רות רודד חדש וישן בחקר המגדר במזרח התיכון: מבט שני על מקורות ראשוניים
- 274 המשתתפים בקובץ

התפתחות חקר נשים ומגדר במזרח התיכון: תמונת מצב

בעשורים האחרונים חלה התפתחות ניכרת בחקר נשים ומגדר במזרח התיכון. תחום מחקר זה לא רק התרחב והתבסס, אלא גם התגוון בנושאים, מגמותיו ושיטותיו. ההתעניינות המחקרית בתחום ניעורה במחצית השנייה של שנות השבעים של המאה העשרים עם הופעתן לראשונה של אנתולוגיות בשפה האנגלית העוסקות בנשים במזרח התיכון ובעולם המסלמי. ניתן לתלות זאת בשני תהליכים שהתעצמו בשנות השישים והשבעים: ראשית, ההתעוררות המחודשת של התנועה הפמיניסטית במערב והשפעתה על האקדמיה, ושנית, התפתחותה של ביקורת על כתיבתם המוטה והמתנשאת של כותבים מערבים שעסקו במזרח. התפתחויות אלו הביאו להקמתן של מסגרות אקדמיות חדשות ללימודי נשים בעולם ולהופעת כיווני מחשבה ודרכי ניתוח חדשים. תמורות אלו השפיעו גם על הנעשה במחקר במזרח התיכון. היחידות האוניברסיטאיות הראשונות לחקר הבדלי המינים הוקמו בישראל בשנות השבעים והשמונים. בפקולטות למדעי החברה, האנתרופולוגיה החדשה והסוציולוגיה האיכותנית ביקשו להתייחס לנשים 'אחרות', שנתפסו קודם לכן כאובייקטים למחקר, באופן שוויוני יותר. חוקרים ביקשו להשמיע את קולן של נשים מכל המעמדות ולתת להן לקבוע את סדר היום המחקרי תוך מעורבות מזערית מצדם. בתחום ההיסטוריה, לצד הניסיון הקלסי לשחזר עובדתית את האירועים 'כפי שאכן התרחשו' נדרשו חוקרים למגוון נרטיבים בהקשר החברתי והפוליטי שבו נוצרו. גם בעולם הערבי הוקמו מוסדות ראשונים ללימודי נשים כגון המכון בבירות אשר נוסד בשנת 1973. השער החגיגי של גיליון המאה של כתב העת שלר ('אל-ראַאדַה') מעטר את הספר שלנו.

למען האמת, שלא כפי שטענו היסטוריונים רבים, מצבן של נשים בתולדות האסלאם ובחברות מזרח תיכוניות מעולם לא הוזנח על ידי חוקרים, משקיפים ופולמוסנים. עם התפתחות הקשרים הראשונים בין מסלמים לנוצרים העסיק הנושא חוקרים רבים וביתר שאת – עם התפשטות הקולוניאליזם המערבי. אמנם כן, לא אחת התאפיין העיסוק המערבי במזרח בכתיבה סטראוטיפית ומגמתית שהציגה את 'האישה המסלמית' כנחשלת, מינית, משועבדת, פסיבית ונעדרת יכולת ביטוי עצמי – סך כל התכונות שניתן לייחס לנתין חסר זכויות במדינה שתוארה כ'עריצות מזרחית'. אלא שלנוכח המתקפה על מעמדן הנחות של נשים בחברות אסלאמיות והקישור שנעשה בינו ובין מידת מוכנותן של ארצות המזרח התיכון לעצמאות במאה העשרים, התחילו נשים וגברים באזור לדון במצבן של הנשים בחברותיהם. בנות המעמד הבינוני והגבוה

ביקשו, במהלך המאות התשע עשרה והעשרים, להעלות על סדר היום את תפקידיהן החדשים בבית ובחברה. ואכן, סוגיות אלו נידונו בספרים ובכתבי עת בערבית, בתורכית ובפרסית כמו גם באנגלית ובצרפתית. התפתחה גם עיתונות נשים ענפה שעסקה בסוגיות אלו. צמיחתן של תנועות נשים במזרח התיכון תרמה אף היא לדיון: מנהיגות הציגו את פעילות ארגוניהן למען המולדת ולמען נשים וכן תיארו והדגישו את התפקידים החשובים שמילאו נשים בתולדות האסלאם כדוגמה ומופת למאבק נשים בנות זמנן. התנועה למען זכויות פוליטיות לנשים במערב תרמה אף היא לעיסוק בנשים בתולדות האסלאם והמזרח התיכון. מזרחניות מערביות קלסיות פרסמו עבודות בתחום זה בשנים 1928-1946. מחקריהן, שעולה מהם אהדה לנשים במזרח, התקבלו בהערכה רבה משום שהייתה בהם תרומה חשובה למזרחנות – כאז כן היום.

החל משנות השבעים של המאה העשרים הלך וגדל קצב הפרסומים – באנגלית ובצרפתית – של מאמרים, ספרים ואסופות מאמרים שעסקו בנשים במזרח התיכון למן הופעת האסלאם ועד ימינו. מקורות ראשוניים בשפות האזור, החושפים את הקול הנשי בספרות ובשירה תורגמו לשפות המערב. במסגרת ההתאחדות ללימודי המזרח התיכון בצפון אמריקה (MESA), הארגון הגדול ביותר בעולם לחקר התחום, הוקמה אגודה אשר התמקדה בלימודי נשים במזרח התיכון. זו שמה דגש באנתרופולוגיה ובסוציולוגיה אך יש בה גם היסטוריונים. מאוחר יותר הופיעו שני כתבי עת המוקדשים לנשים במזרח התיכון: *Hawwa: Journal of Women in the Middle East and the Islamic World* וכן *The Journal of Middle East Women's Studies*. מטרתם הייתה ועודנה להביא מפרות המחקר המגדרי החדש. ב-2003 החלה להתפרסם האנציקלופדיה *Women and Islamic Cultures* שעוסקת במקורות, במתודולוגיות ובפרדיגמות בחקר האסלאם מראשיתו ועד ימינו ובמגוון נושאים אחרים ממשפט ופוליטיקה ועד מיניות וחיי משפחה. סדנאות, כנסים, ועידות בינלאומיות ומושבכים שעניינם היבטים הקשורים לנשים ולמגדר במזרח התיכון כבר הפכו לשגרה בנוף האקדמי. הדינמיות של התחום באה לידי ביטוי גם בדיון מתמשך על הנחות היסוד והמטענים האידאולוגיים המלווים את המחקר ובבחינה חוזרת ונשנית של מושגי היסוד המשמשים את העוסקים בתחום.

המחקרים החדשים על נשים ומגדר במזרח התיכון קראו תיגר על המיתוס כאילו נשים מסלמיות היו פסיביות וחיו מבודדות בעולם נפרד, מסורתי ובלתי משתנה. מחקרים היסטוריים חשפו את התפקידים המגוונים אשר נשים מילאו בחיים הכלכליים, החברתיים והתרבותיים בתולדות חברות מזרח תיכוניות. מחקרים כמותיים, אשר התבססו על רישומים ארכיוניים בנושאים כלכליים, חשפו נשים שבבעלותן רכוש שנוהל על ידיהן וכן פעילויות של נשים במגוון תחומים יצרניים אשר הניבו הכנסות כלכליות. מחקרים המבוססים על רישומי בתי הדין המסלמיים סתרו את הדעה הרווחת כי נשים לא הכירו את החוק האסלאמי, את זכויותיהן הנרחבות ברכוש ואת זכויותיהן בענייני משפחה. נשים רבות באו בתביעות ועמדו על זכותן לקבל את המגיע להן

בתחומים שונים למרות לחציה של החברה הפטריארכלית. מחקרים אחרים הצביעו על נשים ששימשו מקור לידע ולתורה שבעל פה כמו גם על נשים משכילות ומלומדות בתולדות האסלאם. נושאים שנידונו בעבר זכו למחקרים חדשניים על סמך מקורות חדשים ושיטות ניתוח דינמיות של המקורות המוכרים. לחוקרים ישראלים של תולדות המזרח התיכון והאסלאם יש חלק נכבד בהתפתחות זו, אם אגב מחקריהם בנושאים אחרים ואם בנושא מרכזי במחקרם.

המחקרים החדשים על נשים ומגדר במזרח התיכון כיווניהם שונים ומגוונים. חלקם ממשיכים ומפתחים גישות מדעיות קיימות וחלקם מתבססים על תאוריות ושיטות חדשות שהותאמו במיוחד לנושא של חקר נשים: היסטוריונים עסקו למשל בחקר נשים מהוללות (women worthies) כשהם מתמקדים בנשים מפורסמות אשר מילאו בגלוי תפקיד בזירה הציבורית. מחקריהם הציגו ביוגרפיות של נשים אלה או תיארו מחדש אירועים היסטוריים תוך הקדשת תשומת לב לתפקיד שמילאו בהם נשים מסוימות ובמיוחד לפעילות הפוליטית של נשים. הם בחנו את מקומן הלכה למעשה בתנועות הלאומיות והאסלאמיסטיות ובתנועות הנשים וכן את פעילותן מאחורי הקלעים – השפעתן של רעיות, אימהות ואפילו שפחות על גברים מן האליטה השלטת. כיווני מחקר אלה ביקשו להצביע על תפקידן של הנשים במהלך ההיסטורי ולחשוף את קולן, אך לא היה בהם כדי לשנות דפוסי מחקר ישנים. היסטוריונים אחרים ביקשו להרחיב את תמונת העבר לעבר זירות נוספות, משמע לא להסתפק בפוליטיקה ובתולדות האליטות אלא לכלול בה גם נושאים אחרים וקבוצות חברתיות נוספות. הם ביקשו לעקוב אחר דפוסי החיים והפעילות של נשים ממעמדות שונים ובחנו את מידת מעורבותן בזירה הכלכלית או את עשייתן המגוונת בקהילותיהן.

כיוון נוסף של המחקר הוא בחינת אופני שיח מגדריים הגמוניים ומתחרים, שעיקרו דיון בשאלה כיצד התרבות הדומיננטית במקום ובזמן מסוימים מגדירה גבריות ונשיות כמוקדים של ניגוד ושוני, תוך שהיא מציבה גברים בעמדת כוח ושליטה. היסטוריוניות והיסטוריונים של המזרח התיכון שעסקו בסוגיה זו ביקשו למשל להבין כיצד השיח האסלאמי על גברים ונשים התפתח כך שהוא מעניק פריבילגיות לראשונים. חוקרים בכל התחומים פנו לעסוק גם בפן האחר של המגדר – בגברים. מספר מחקרים הוקדשו לגברים, לסוגי גבריות ולהבניית הגבריות בחברות ובתרבויות אסלאמיות. כמו במערב גם חקר המיניות בתולדות האסלאם והמזרח התיכון ביקש לכלול את הסוגים השונים של המיניות; אלא שהפניית תשומת לב מחקרית כזו לעבר המזרח התיכון והאסלאם נחשדה לא פעם כחזרה לסטראוטיפים הישנים בדבר 'מיניות המזרח'.

חקר הנשים בתולדות המזרח התיכון והאסלאם משתחרר באחרונה מן המחיצות שבמחקר המדעי. הגבולות בין ההיסטוריה, הספרות, הסוציולוגיה והאנתרופולוגיה מיטשטשים, והמחקר הבינתחומי מניב תוצאות מצוינות. אימוץ המונח 'מגדר', המציין הבדלים חברתיים-תרבותיים בשונה מ'מין' המציין הבדלים ביולוגיים, תרם

אף הוא. חוקרים הפכו את העיסוק בנשים ונשיות, בגברים וגבריות, וכן ביחסים בין המינים לחלק בלתי נפרד ממחקריהם. לשיטתם של אותם חוקרים המושג מגדר אינו שונה משורה של מושגים אנליטיים המשמשים אותם כמו מעמד, גזע, דת וכיוצא באלה. מגדר חקר המזרח התיכון פותח לנו שער לבחינה מחדש של סוגיות כלכליות, חברתיות, תרבותיות, היסטוריות ופוליטיות ומבטיח ממצאים חדשים ומרתקים.

ההתפתחויות שחלו ברחבי העולם המדעי בכלל ובחקר תולדות האסלאם והמזרח התיכון בפרט לא פסחו גם על ישראל. העיסוק של החוקרים ב'אישה' המסלמית ובמעמדה פינה מקומו לעיסוק בתולדות 'נשים' במזרח התיכון. שינוי הכותרת מציין גם מעבר לעיסוק במגוון רחב של נשים ובתנאים הכלכליים, החברתיים, הפוליטיים והתרבותיים המעצבים את חייהן. קורסים בנושא נשים ומגדר במזרח התיכון נכללו בכל האוניברסיטאות והמכללות; עבודות מוסמך ודוקטור נכתבו בנושא. נערכו סדנאות וועידות כדי להחליף רעיונות ולהרחיב את הידע, ולמרות המצב הביטחוני באזורנו נערכו כינוסים בינלאומיים בשפה האנגלית. חוקרות וחוקרים הקדישו עצמם יותר ויותר לנושא. כיום יותר מחמישים חוקרים ישראלים, בכירים וזוטרים, נשים וגברים, העוסקים בנשים ומגדר במזרח התיכון.

הספר 'נשים ומגדר במזרח התיכון במאה העשרים' מבקש לבטא את המגמות ולשקף את ההתפתחויות האחרונות בחקר התחום, להעשיר את הידע ולערער סטראוטיפים. המאמרים, פרי עטם של חוקרות וחוקרים ישראלים, דנים ביחסי מגדר במזרח התיכון מזוויות שונות: ההתפתחויות שחלו לאורך זמן, השוני בין מקום למקום, והשתקפותם של יחסים אלה בסוגות יצירתיות שונות.

הספר נפתח במאמרה של אילה גרינברג על חינוך נשים. ההשכלה הייתה החידוש הראשון והקל ביותר לביצוע שהשפיע על חייהן של נשים במזרח התיכון. על פי ההלכה האסלאמית, אין התנגדות להשכלת נשים. נהפוך הוא: ישנם מקורות קנוניים התומכים בחינוך נשים. אכן, ישנם תקדימים היסטוריים של נשים מסלמיות משכילות ומלומדות. השכלת הנשים המודרנית בישרה את הפועתה של עיתונות הנשים, כמו גם את התפתחותן של תנועות נשים, כפי שמראה נוגה אפרתי במאמרה. המאמר מוסיף מידע חדש על עיראק לדיון על התפתחותן של תנועות נשים במזרח התיכון.

שינויים בדיני האישות, ולו הקלים ביותר, היו ונשארו התחום הרגיש ביותר במזרח התיכון. איריס אגמון מצביעה במאמרה על כך, שעוד טרם קבלת חוק המשפחה העת'מאני של 1917, המרכז העת'מאני וכן בתי הדין במחוזות יכלו לבצע שינויים בהבניית המשפחה הלכה למעשה. דמותה של משפחה פלסטינית מן המעמד הגבוה בנאבלוס (שכם) אחרי מלחמת העולם הראשונה מתגלה בניחותה של מירה צורף את האוטוביוגרפיה של המשוררת הפלסטינית פדוא טוקאן.

בערך באותו זמן התפתח בתורכיה העצמאית פמיניזם ממלכתי בהנהגתו של מצטפא כמאל אטאטורכ. תקדים זה עתיד היה להשפיע על ארצות שונות מאיראן לסוריה ולתוניסיה, ופמיניזם ממלכתי קיים עד היום במדינות שונות במזרח התיכון. רות

ברזילי-למברוזו מביאה במאמרה הערכות שונות של המפעל הכמאליסטי. בתורכייה של שנות השמונים של המאה העשרים הפכו נשים אסלאמיות את כיסוי הראש (אשר אתאטורכ ראה בו סימן של נחשלות) לדגל במאבקן נגד הממסד הכמאליסטי. ענת לפידות-פירילה תורמת פן נוסף לדיון על משמעות הלבוש האסלאמי החדש של נשים – קריאת תגר של הפריפריה התרבותית כלפי המרכז. פעילותן של נשים אסלאמיסטיות – נושא שזכה לעניין רב אך למחקר מועט – נחשפת על ידי אמיר ויסברוד במאמרו על מרוקו, המבוסס בין היתר על אתרי אינטרנט.

פאטמה אחמד קאסם מנתחת, מזווית אחרת, את המשמעות של השכלה עבור נשים בדואיות בימינו. מאמרה מתבסס על ראינות פתוחים וקבוצות מיקוד. אלדד פרדו מסרטט את דמותה המורכבת של המשוררת ואשת הקולנוע האיראנית פרח'זאד, והוא אף תרגם משיריה לעברית. נרטיבים אוטוביוגרפיים של גולות, אשר תורגמו לאחרונה לעברית, זוכים להערכה מעניינת במאמרה של ליאורה הנדלמן-בעבור. לבסוף, פורסת לפנינו רות רווד שלל מקורות ראשוניים אשר יהוו ללא ספק חומר למחקרים בעתיד בנושא נשים ומגדר במזרח התיכון בעת החדשה.

כאשר דנים בנשים ומגדר במזרח התיכון מנקודות מבט כה רבות ושונות, מטבע הדברים מתעוררות מחלוקות. מכיוון שענייננו חשיפת קולות ולא השתקתם, עשינו כמיטב יכולתנו לכבד את עמדותיהם השונות של הכותבים.

הכתיבה על המזרח התיכון בעברית מעוררת כמה סוגיות לשוניות וסגנוניות שיש להן לעתים משמעות מרחיקת לכת. המונחים 'עת'מאנית', 'עסמאנית' ו'עותומאנית' מתייחסים לאותה אימפריה, אך הכתיב השונה מבטא את נקודת המבט השונה של הכותב: ערבית, תורכית, או אירופית. הדרך שבה נכתבו מונחים ושמות השתנתה גם במהלך הזמן – מעידן האימפריות דרך התקופה הקולוניאלית ועד הופעת מדינות עצמאיות. משנות השבעים של המאה העשרים, כאשר תנועות אסלאמיות החלו למשוך את תשומת לבם של חוקרים, הן כונו במגוון כינויים: 'קנאי האסלאם', 'נאמני האסלאם', 'פונדמנטליסטים' (על פי התקדים הפרוטסטנטי האמריקני), 'אסלאמיסטים' (על פי הנוהג הצפון אפריקני), 'אסלאמיון' (על פי הערבית). בהקשר החילוני התורכי, תנועות אלה מכונות רק אסלאמיות.

בספר זה שאפנו למצוא את שביל הזהב בין המהימנות המדעית לבין נוחות קוראי העברית. על כן בחרנו להתבסס בתעתיק המקובל על ידי מזרחנים בישראל עם שינויים אשר יהפכו את הספר לקריא גם לקהל הקוראים הרחב (ראו: כללי התעתיק מערבית לעברית).

אנו מבקשות להודות מקרב לב לאנשים ולמוסדות אשר תרמו להופעת ספר זה: פרופ' חיים גרבר, פרופ' אלי פודה – עורכי 'המזרח החדש' – ופרופ' אהרן ליש – נשיא החברה המזרחית הישראלית – תמכו בפרויקט מראשיתו; פרופ' אמנון כהן הכיר בחשיבות נושא הנשים והמגדר במזרח התיכון ועודד את מפעלנו. המכון למחקר על שם הרי ס. טרומן למען קידום השלום באוניברסיטה העברית בירושלים סייע בדיניו

לקדמו; ללא תמיכתם החומרית של המחלקה להיסטוריה של המזרח התיכון ומרכז חיים הרצוג לחקר המזרח התיכון והדיפלומטיה באוניברסיטת בן גוריון לא היה יוצא פרויקט זה מן הכוח אל הפועל; מזכיר החברה המזרחית הקודם, מר אסף דוד, סייע רבות למאמצינו וכך גם הצוות היעיל והמקצועי שהעמידה לרשותנו הוצאת מאגנס. תודתנו נתונה גם לבני משפחותינו: רובי, מיכה, אלונה ולאה וכן לפול ויונתן, אשר חיו עם נשים ומגדר במזרח התיכון – תרתי משמע.

קייץ תשס"ח 2008

נוגה אפרתי, בית הלל

רות רווד, ירושלים